

*Шевченко М. І.,
кандидат культурології, викладач
Київського національного університету культури і мистецтв*

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

У даній статті подається характеристика соціально-правового статусу української жінки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Окрема увага приділяється дослідженню саме гендерного аспекту.

Ключові слова: гендер, фемінологія, соціальний конфлікт, соціонормативна культура, кріпацтво, материзна, обрядовість.

В данной статье подается характеристика социально-правового статуса украинской женщины в конце ХІХ – в начале ХХ века. Отдельное внимание уделяется исследованию именно гендерных позиций.

Ключевые слова: гендер, феминология, социальный конфликт, соционормативная культура, крепостничество, материзна, обрядничество.

This article is characteristic of socio-legal status of Ukrainian women in the late nineteenth - early twentieth century. Special attention is given to research with gender aspect.

Key words: gender, feminology, social conflict, social and normative culture peasantry, maturity, rituality.

Актуальність даної теми передусім визначається потребою вивчення гендерних аспектів суспільного етносу в історико-етнологічному напрямі, питання становища жінки в селянській сім'ї. На сучасному етапі вивчення такої проблематики є достатньо популярним. Об'єктивне висвітлення всіх аспектів повсякденного життя української жінки надає їй етнокультурному портрету реалістичних рис, сприяє з'ясуванню справжньої ролі жіноцтва в українській історії та культурі, виявленню витоків гуманістичних і демократичних цінностей українства.

Сьогодні жінки доводять, що їм цілком під силу займатися будь-яким видом бізнесової, економічної, державної, законотворчої діяльності. Загальна кількість жінок України задіяна там, де треба вирішувати повсякденні побутові проблеми громадян і, зрештою, займатися не творчою рутинною роботою. Можливо, в Україні реалізується рекомендація Маргарет Тетчер: «Хочеш представництва – візьми чоловіка, хочеш реальної роботи – візьми жінку».

Цей переломний момент відбувся якраз в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли жінка перестає виконувати лише господарські, але й певні соціальні функції та наділялися вже правами. Це було зумовлене зовнішніми чинниками – реформаторською діяльністю урядів Австро-Угорщини та Російської імперії, зміні в соціальній структурі та світогляді населення.

Мета дослідження – показати місце жінки в українській сім'ї кінця ХІХ – поч. ХХ ст., її права та обов'язки.

Сучасна методологія дослідження корпусу історичних текстів надає можливість по-новому глянути на жіночу історію, суттєво розширити межі інтелектуального пошуку, наближуючись до дискурсивного поля європейських рецепцій. Перенісши акценти на мікроісторію, сучасна методологія передбачає прискіпливу увагу до життя окремої людини, а гендерно чутливі прийоми дозволяють розшифрувати стосунки між чоловіками і жінками, зрозуміти як окремі їхні історії, так і загальні тенденції взаємовідносин, які, в свій час, стали предметом історичних розвідок.

Поява наукових знань про жіноцтво в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. була відповіддю на гострі виклики часу в умовах формування нової ідеології, домінантою якої проголошувалося відстоювання природного права як основи громадської позиції для всіх, у тому числі жінок. Актуалізація суспільно-політичних, національно культурних, духовних процесів сприяла зародженню феноменології як напряму наукового знання в українській історіографії. Пріоритетними мотивами цього процесу виступали пошук шляхів розв'язання жіночого питання, дискусії у суспільстві щодо прав жінок, подальший розвиток української історичної думки в умовах національного відродження [3].

Характерними рисами фемінологічного дискурсу кінця ХІХ – ХХ ст. стало домінування українознавчого елемента та перенесення основного акценту в етнографічно-етнологічну площину, про що переконливо свідчать праці Хв. Вовка, В. Гнатюка, М. Дикарева, З. Кузелі, В. Шухевича, об'єднаних науковою мережею періодичних видань – «Записки НТШ», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Літературно-науковий вісник».

Жіноча компонента завдяки своїй багатомірності стала органічною складовою теоретичного осмислення проблем матриархату, яким займався Хв. Вовк. Дослідженню шлюбних обрядів, що несли в собі соціально-культурний код інституцій шлюбу, з'ясуванню специфіки сімейних відносин була присвячена одна з ключових його праць «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» [1]. Природу соціальної підпорядкованості жінки, яка залишилась нерозгаданою, вчений аналізував у зв'язку з іншими актуальними проблемами. Її витoki він намагався знайти у процесах, що відбувались на більш ранніх стадіях.

Вагомий внесок у дослідження даної проблематики внесла Оксана Кісь, яка висвітлила її у своїй монографії «Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» [5]. Якраз в її праці відображені усі аспекти життя традиційної української жінки зазначеного періоду, соціально-політичні, культурні, релігійні та гендерні аспекти.

Кінець ХІХ – поч. ХХ ст. ознаменувався в історії як період докорінних змін у житті звичайного селянина – відміна кріпацтва (на Правобережжі у 1848 р. та на Лівобережжі у 1861 р.) та ряд прогресивних реформ розширили права та свободи. Це все зумовило достатньо швидке майнове та соціальне розшарування серед населення, а також трудову еміграцію. Водночас швидкими темпами розвивалась промисловість, збільшувалась частка міського населення. З огляду на всі ці позиції змінювалось становище жінки в суспільстві та сім'ї в цілому.

Юридично-правове регулювання більшості питань, що стосувалися прав жінок, здійснювалося на підставі цивільного законодавства тих країн, до складу яких тоді входили українські землі – Австро-Угорщини та Російської імперії. Щоб зрозуміти юридично-правовий їх статус у контексті цих двох різних законодавчих систем, важливо виокремити деякі принципи, що були спільними для них і обумовлювали конкретні права та можливості українських жінок. Характерною прикметою цивільного законодавства більшості європейських країн було безумовне визнання чоловіка головою родини. Інститут влади чоловіка був закріплений юридично і послідовно впроваджувався у судовій практиці і в Австро-Угорщині, і в Росії. Згідно з цим принципом, саме він визначав місце проживання сім'ї, передавав дружині своє прізвище та права свого стану, посідав вирішальний голос у внутрішньо сімейних справах, мав пріоритетне право опіки та влади над дітьми, був представником інтересів сім'ї перед громадськими та державними органами та у суді. Отже, у правовому сенсі дружина була особою, підлеглою і вторинною стосовно чоловіка. Прикметно, що брак чіткого правового механізму реалізації принципу влади чоловіка в Росії спричинив порівняно ліберальне його трактування у судовій практиці, з одного боку, та прагнення законотворця (Сенату) його формально закріпити та посилити – з іншого [5; 87].

Отже, на відміну від багатьох країн Європи, жінка наділялась певними правами, тобто ставала правосуб'єктною. Навіть за порушення певних своїх прав, або насилля чоловіка, могла звернутися до суду. Хоча й існувала достатньо розгалужена процедура позову, проте вона була можлива.

Також жінка мала особисте власне, закріплене законом майно – матерізна, яке жінка отримала в посаг під час одруження чи у спадок від матері, що перебувало у неподільній власності жінки (хоч і в спільному користуванні сім'ї) та успадковувалося тільки по жіночій лінії [7].

Проте і з достатньо розгалуженою системою законодавства усі стосунки, що виникали у сім'ї, регулювались звичаєвим правом, за яким зазвичай перевагу надавали чоловіку.

Докорінний злам у суспільних стосунках, поступове завоювання жіночою статтю прав на освіту привели до існування наприкінці ХІХ ст. (1891–1892 рр.) 233 жіночих гімназій Міністерства народної освіти, 31 жіночої гімназії відомства імператриці Марії, 56 приватних жіночих навчальних закладів з курсом гімназій і прогімназій, 30 інститутів, 40 жіночих єпархіальних училищ та інших закладів. Лише у гімназіях Міністерства народної освіти і Маріїнських навчалось 72000 дівчат, а в усіх гімназіях і прогімназіях не менше, як 100000, не беручи до уваги дівчат, які здобували освіту в інститутах, єпархіальних училищах тощо [4].

Бурхливий розвиток жіночої освіти сприяв підвищенню соціального статусу жіноцтва, його ролі у суспільних процесах, виникненню наприкінці ХІХ ст. жіночого руху, однак представниці «слабкої половини» продовжували займати другорядні позиції.

Проте ці реформи не змогли докорінно змінити вже існуючий соціальний лад. І основна функція жінки полягала в організації сімейного життя. Патріархальні устої сім'ї робили жінку залежною і підневільною від чоловіка. «Муж жоні — закон», — гласить народне прислів'я. З таким становищем жінки пов'язані різні зловживання чоловіка,

важка доля, особливо молодій невістці в сім'ї чоловіка, яка повинна була покійно терпіти химери лихої свекрухи, угоджати іншим членам сім'ї. Характерні аспекти неволі жінки у давній сім'ї відображені у фольклорі, зокрема численних народних піснях і творах української народно літератури.

Водночас, як уже зазначалося, в умовах історичного буття склалися і певні особливості місця та ролі жінки в українській сім'ї. «Коли се правда, — писав І. Франко в праці «Жіноча неволя в руських піснях народних», — що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів. Від давніх-давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя українського народу, признавали, що українці обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж їх сусіди» [7].

Поданий вище перелік демонструє бажаний, соціально-очікуваний спектр ролей, що їх повинна була реалізувати жінка, посідаючи певний соціально-віковий статус. Найвищий суспільний престиж здобували жінки, які повноцінно виконували всі приписані відповідному віковому статусу ролі. Проте траплялися і відхилення від узвичаєного порядку набуття та зміни соціальних статусів, часткове або неповноцінне виконання певних ролей чи їх невиконання взагалі. Коли жінка демонструвала невідповідну статусові поведінку, через якісь обставини не виконувала призначених для неї соціальних ролей, то набувала специфічного соціального статусу (вдова, розлучена, стара діва, бездітна, покритка, відьма та ін.), що не був безпосередньо пов'язаний з віком жінки. Ці статуси розглядали як певні соціальні відхилення, що на рівні повсякденних практик передбачало особливі моделі поведінки для таких осіб та відповідні способи контакту з соціальним середовищем, а також виявлялось і в певних правових звичаєво-обрядових обмеженнях [5; 86].

Тому можна стверджувати, що по всій Україні головував чоловік у сім'ї. Проте завжди існували випадки, коли жінка ставала на чолі родини, в силу свого розуму, кмітливості та завзяття. Адже не дарма існує народна приказка: «Чоловік голова, а дружина шия, куди поверне туди й подивиться».

Натяк на вірогідність такого сценарію подружнього життя, де лідерство належить жінці, віднаходимо у весільній обрядовості, деякі моменти якої мають сенс символічно-ритуального змагання між сторонами за майбутню першість у сім'ї. У гуцулів, сідаючи на посад, «одне другого си сокотит, бо каже: «Ти мене приєдеш, та й будеш ти старшувати». Молодий боїт си, шо молода приєде кожух їму або с поли і та й буде старшувати» [5; 142–143].

На Поліссі, де весільний ритуал передбачав одночасне розплітання двох кіс нареченої, завивальниці (представниці кожної зі сторін) робили це наввипередки, прагнучи в такий спосіб прогнозувати головування у сім'ї чоловіка чи дружини. Прикметно, що косу, яка призначалась для розплітання родині молодого, навмисне заплітали туго, і наперед програмували не лише розвиток весільних подій, а й власне саму роль жінки в подружжі. На Бойківщині, якщо дівка після сватанок ішла на обзоршпі (оглядини) до батьків хлопця, то, переступаючи поріг хати, їй належало проговорити: «Гоп, дубе, мій верх буде! Як Бог над нами, так я над вами». У Галичині «як клякають

до шлюбу, то молода намагається приклякнути молодому полу, щоб згодом старшувати над ним». Загальнознаною є й інша прогностична прикмета, пов'язана з тим, хто з молодят першим стане на весільний рушничок. Отже, українська соціонормативна культура все ж припускала здобуття жінкою керівного становища в сім'ї [5; 142 – 143].

Проте все ж чоловік був головою. Він також представляв сім'ю на зборах. Дуже рідко траплялись випадки коли дружина могла бути присутньою на таких засіданнях.

Також існувала певна гендерна асиметрія у моделях поведінки чоловіка та дружини під час конфлікту. Досить часто доходило до побиття дружини. Зазвичай, на такі випадки громада закривала очі, адже дуже часто шлюби укладались не за бажанням молодих, а за розрахунком батьків. В Україні не була широко розповсюджена практика розлучень, тому усі конфлікти вирішувались у сімейному колі.

Вивчаючи сюжети народних пісень, М. Костомаров зазначав, що «злагода і щастя у подружжі в піснях зображені явищем не частим, принаймні кількість таких пісень значно менша, аніж пісень з протилежним змістом». І. Франко називав невдале подружнє життя «жіночою неволею». Дослідники одностайні в тому, що однією з головних причин сімейних конфліктів було пияцтво. У подружжі, де чоловік зловживав алкоголем, часто траплялося, що на тлі постійних сімейних конфліктів піп бив дружину за дріб'язкові чи навіть уявні провини: «Якдакий недобрий був, тальо за хоть шо і стукнув, і вдарив – ни виновата, ци не виновата»; «без слова вдарив, ні за шо»; «давно дуже чоловіки збиткували жінками». Саме про це розповідає народна пісня з Волині:

Ой зацвіла червона калина над криницею,
Тяжко-важко, моя рідна мати, жить за п'яницею.
Що п'яниця п'є да й не нап'єшся – день і нічку п'є,
А як прийде додому – мене молодую б'є [5; 144].

Проте сільські громади все ж втручались у сімейне життя та ставали на захист дружини. Чоловік, який пив, втрачав будь-яку повагу, йому заборонялось відвідувати збори, могли накласти штраф або навіть звернутись до суду.

Більш гостро суспільство реагувало на подружні зради. Та частіше закривало очі на чоловічі, адже сама дружина приховувала факт перелюбу, щоб уникнути ганьби то розголосу серед населення. Громадська думка засуджувала невірність дружини значно суворіше, аніж зраду чоловіка, а провину за перелюб народна мораль покладає на жінку. У народному світогляді вона постає як істота пристрасна та хтивна, сповнена бажання тілесних утіх. Американська дослідниця К. Норобец проаналізувала численні зразки прозового фольклору (легенди, казки, оповідання) та етнографічні відомості й дійшла висновку: більша суворість щодо позашлюбних статевих зносин жінок зумовлена тим, що це ставило під сумнів, з одного боку, питання батьківства, з іншого – сексуальну спроможність чоловіка, а відтак підважувала безумовну жіночу підлеглість. Дослідниця зазначала, що жінки, зазвичай, поділяли таку позицію і щиро визнавали потребу посиленого контролю над жіночою сексуальністю та необхідність моральної цензури їх поведінки, що мало б стримати їх від груху [5; 146].

Отже, на кінець ХІХ – початок ХХ ст. суттєво змінюється становище типової української жінки і соціумі – вона одержує певні права, частково наділяється громадянськими правами, одержує спеціалізовану освіту. Все це було зумовлене

прогресивними реформами, що приймалися на той час в країнах. Проте, все ж більше переважало звичаєве право, й багато норм залишались лише на папері.

Щодо становища жінки у сім'ї, то воно залишалось незмінним. Жінка виконувала основні господарські функції, виховувала дітей. Головою залишався чоловік, проте існували випадки, коли дружина була головною. Селищна громада захищала інтереси жінок в разі рукоприкладства, перелюбу або пияцтва чоловіка. Проте зазвичай дружина намагалась не розголошувати цих проблем, адже це несло у собі ганьбу для сім'ї.

Проте в цей період продовжується оформлення прав жінок, визначення їх місця у суспільній громаді, визнання їх рівними з чоловіками, який остаточно завершиться лише у ХХ ст.

Література:

1. Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди в Україні // Хв. Вовк. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – 345 с. 2. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Прага, 1921. – 328 с. 3. Лариса Буряк. Жінка в українському соціумі: історичні студії другої половини ХІХ – поч. ХХ століття [Електронний ресурс] // Українська асоціація дослідників жіночої історії – Режим доступу: <http://www.womenhistory.org.ua/images/texty/buriak-1.pdf> 4. Слюсаренко Н.В. Роль та місце жінки в історії розвитку суспільства [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pedalm/slyusarenko3.pdf 5. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Оксана Кісь – Львів, Інститут народознавства НАН України, 2012. – 287 с. 6. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К. : Видав-во „К.І.С.”, 2004. – 536 с. 7. Мартинчук А. С. Етнографія України. Навчальний посібник [Електронний ресурс] Електронная библиотека Князева // Українська асоціація дослідників жіночої історії – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/index.htm